

Наталія Пасічник

доктор історичних наук,
доцент кафедри прикладної математики,
статистики та економіки,
Центральноукраїнський державний
педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
(Кропивницький), Україна
pasichnyk1809@gmail.com

Natalia Pasichnyk

Doctor of History (Dr. habil),
Associate Professor of Applied Mathematics,
Statistics and Economics
The Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian
State Pedagogical University, (Kropyvnytskyi),
Ukraine
pasichnyk1809@gmail.com

Барбара Куклік

Польське Нумізматичне Товариство
філіал у Білостоку
(Білосток), Польща
Baszka65@wp.pl

Barbara Kuklik

Polish Numismatic Society
Branch in Bialystok
(Bialostok), Poland
Baszka65@wp.pl

**ГРОШОВА РЕФОРМА Є.Ф. КАНКРИНА (1839 – 1843 рр.) В ІСТОРИКО-КРИТИЧНОМУ
ОГЛЯДІ П.П.МІГУЛІНА**

**MONEY REFORM OF E.F. KANKRIN (1839-1843) IN HISTORICAL AND CRITICAL
REVIEW BY P.P. MIGULIN**

Анотація

У статті висвітлюються передумови, механізми реалізації, переваги, недоліки та наслідки грошової реформи 1839–1843 рр., проаналізовані в наукових працях професора фінансового права Харківського та Петербурзького університетів Петра Мігуліна. Інтерес до цієї теми зумовлений необхідністю вивчення та узагальнення наукової спадщини професора Мігуліна, тривале “забуття” якого було пов’язане з його міграцією після подій 1917 року.

Професор Мігулін опрацьовує значний обсяг фактичного й цифрового матеріалу з проблем грошово-кредитного обігу першої половини XIX ст. у Російській імперії та вищезазначеної грошової реформи, помітну увагу приділяє аналізу успішності чи неуспішності окремих монетарних заходів, полемізує з дослідниками цих явищ з окремих теоретичних та прикладних питань.

П. Мігулін переконаний в тому, що грошова реформа проводилася всупереч переконанням Є.Ф. Канкріна, який був прихильником паліативних заходів. Основними передумовами грошової реформи П. Мігулін вважає: розширення внутрішнього й зовнішнього ринків, що призвело до зростання обсягів надходжень золота й срібла за рахунок збільшення масштабів зовнішньої торгівлі й, відповідно, формування позитивного сальдо платіжного балансу; зростання доходів казни; скорочення емісії асигнацій через розвиток зовнішніх і внутрішніх кредитних джерел фінансування державного бюджету.

Професор Мігулін у хронологічному порядку з використанням значної кількості даних про грошово-кредитні заходи характеризує етапи грошової реформи. На підготовчому етапі формувалася запас срібла, дозволялися сплати до казни срібною монетою замість асигнацій, потім вводився срібний рубль як основа грошової системи, вводилися державні кредитні білети й на заключному етапі вилучалися з грошового обігу незабезпечені асигнації. Обмін асигнацій здійснювався до 1851 р., а депозитних білетів – до 1853 р.

Стійкість грошової реформи, на думку П. Мігуліна, забезпечувалася активним платіжним балансом країни. Основними організаційними перевагами проведеної грошової реформи, на думку П.П. Мігуліна, були послідовність, обережність, дешевизна її проведення та відсутність незадоволення з боку населення. Основним результатом цієї реформи автор обґрунтовано вважає встановлення стійкого обігу металевих грошей. Грошова реформа стабілізувала грошовий обіг, призвела до підвищення курсу рубля на світовому ринку та сприяла виходу з кризи банківської системи імперії.

Перспективами подальших досліджень щодо аналізу наукової спадщини П.П. Мігуліна з грошово-кредитної проблематики можуть виступати конверсійні операції 1893–1901 рр., особливості іпотечного кредиту й залізничних позик XIX – початку XX ст. та ін. малодосліджені аспекти імперського грошового обігу.

Abstract

The article continues the series of publications on problems and measures for reforming the monetary circulation of the Russian Empire. The article highlights the preconditions, mechanisms of realization, advantages, disadvantages and consequences of the monetary reform of 1839–1943, analyzed in the scientific works of Petr Migulin, the professor of Financial law of the Kharkiv and St. Petersburg universities. Interest to this subject is due to the need to work out the scientific heritage of Professor Migulin, whose long «oblivion» was associated with his migration after the events of 1917. A significant number of scientific papers of P. Migulin can serve as a source of research on the economic history of the imperial period, from the history of financial and economic science and education, as they contain unique statistical material on monetary issues. To achieve this particular goal, special methods are used for the study of socio-economic history: narrative, comparative-historical, historical-biographical, statistical, as well as the methods common to historical and economic studies – organizational approach and process analysis.

Thoroughly this monetary reform is characterized by a fundamental three-volume study of P.P. Migulin «The Russian State Credit» (Kharkiv, 1899–1906). In this work a separate chapter entitled «The Age of Earl E.F. Kankrin», dedicated to the measures of budgetary regulation, customs policy, monetary regulation and public debt of the Russian Empire during E.F. Kankrin's tenure as Minister of Finance. Professor Migulin studies a large amount of factual and digital material on money and credit circulation and monetary reform, pays considerable attention to the analysis of the success or failure of individual events, and argues with researchers of these phenomena on selected theoretical and applied questions. The analysis of certain financial measures was carried out by professor Migulin without taking into account the contemporary socio-economic conditions. P. Migulin explains the considerable interest in the monetary reform of 1839–1843 by the need to generalize the historical experience in order to increase the effectiveness of monetary reform S. Witte (1895–1897), that took place during the period of writing the first volume of the author's study of Russian state credit.

P. Migulin considers that the monetary reform was carried out in spite of the conviction of E.F. Kankrin, who was a supporter of palliative measures.

P. Migulin believes that the main preconditions for monetary reform are: the expansion of domestic and foreign markets, which led to an increase in the volume of revenues of gold and silver by increasing the volume of foreign trade and, consequently, the formation of a positive balance of payments balance; treasury revenue growth; reduction of issuance of notes through the development of external and internal lending sources of state budget financing. The need for monetary reform was conditioned by the excessive number of signatures and the circulation of parallel currency (gold, silver, platinum and copper coins that were simultaneously in circulation). Reductions in the number of notes in cash flow happened in stages. At the preparatory stage, the stock of silver was formed, it was allowed to pay to the treasury a silver coin instead of the notes, then the silver ruble was introduced as the basis

of the monetary system, government credit bills were introduced and, at the final stage, withdrawn from the circulation of unsecured notes. Exchange of notes was carried out until 1851, and deposit tickets – until 1853.

The stability of monetary reform, according to P. Migulin was ensured by the active balance of payments of the country. According to P. Migulin the main organizational benefits of the monetary reform were consistency, caution, cheapness of its conduct and lack of dissatisfaction from the population. The main result of this reform is reasonably considered the establishment of a steady circulation of metal money. Monetary reform stabilized the money circulation, led to an increase in the ruble exchange rate on the world market and contributed to the end of the crisis of the banking system of the empire.

The prospects for further research on the analysis of the scientific heritage P. Migulin on monetary issues may be the conversion operations of 1893-1901, especially the mortgage and railway loans of the XIX – early XX centuries and other less researched aspects of imperial money circulation.

Ключові слова: грошовий обіг, грошова реформа, асигнації, кредитні білети, бюджет, державний борг, платіжний баланс.

Keywords: money circulation, monetary reform, notes, credit bills, budget, state debt, balance of payments.

Історія грошового обігу та грошові реформи XIX ст. у Російській імперії детально проаналізовані представниками різноманітних наукових напрямів. Проте вивчення тогочасних фінансово-грошових перетворень, їхнє узагальнення у наукових розвідках є актуальним для окреслення можливостей реорганізації соціально-економічних інституцій, пояснення та вдосконалення окремих процесів сучасності. Назрілим також є опрацювання наукової спадщини «забутих» дослідників, чий ґрунтовні твори з цієї проблематики є недостатньо вивченими, утім актуальними на теперішньому етапі розвитку фінансової сфери української держави. До когорти науковців, які комплексно проаналізували фінансово-грошові процеси XVIII – початку XX ст., а також запропонували заходи підвищення ефективності фінансової політики Російської імперії, належить постать професора Харківського та Петербурзького університетів Петра Петровича Мігуліна, тривале “забуття” наукової спадщини якого було пов’язане з його міграцією після подій 1917 року. Значна кількість наукових досліджень П.П. Мігуліна може виступати джерельною базою досліджень з економічної історії імперського періоду, з історії фінансово-економічної науки й освіти, оскільки містить унікальні статистичні матеріали з грошово-кредитної проблематики зокрема та фінансової в цілому.

В останні десятиліття поживався інтерес до постаті та досліджень П.П. Мігуліна у контексті вивченні імперської фінансової політики та розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти¹, відомий він також і як автор економічної програми перетворень аграрного сектору Російської імперії².

¹ Дмитриев А.Л. Петр Петрович Мигулин. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. М.: Проспект, 2015. С. 334–345; Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография. Ярославль: ЯрГУ, 2013. 640 с.; Орлик В. Єгор Канкрін і фискальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. № 13. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. 2006. С. 97–110; Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX початку XX ст.* 2011. № 18. С. 59–64; Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyuk.pdf; Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 187–195; Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.; Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття: монографія. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.

² Балахонова Е.В. Экономические воззрения П.П. Мигулина: автореф. дис...канд. эк. наук: спец. 08.00.01. СПб, 2002. 14 с.

Дана стаття продовжує цикл публікацій про проблеми та заходи реформування грошового обігу Російської імперії, а також про науковців університетських центрів Наддніпрянської України – дослідників цієї проблематики¹.

Метою статті є висвітлення передумов, механізмів реалізації та наслідків грошової реформи Є.Ф. Канкріна (1839–1943 рр.), проаналізованих професором Мігуліним у наукових працях дожовтневого періоду. Для досягнення визначеної мети використано спеціальні методи, характерні для дослідження соціально-економічної історії: нарративний, порівняльно-історичний, історико-біографічний, статистичний, а також методи, поширені в історико-економічних дослідженнях, – організаційний підхід та процесний аналіз.

Грунтовно вищезазначена реформа характеризується у фундаментальному дослідженні П.П. Мігуліна “Русский государственный кредит” (Харків, 1899–1906)², а також у працях “Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902)” (Харків, 1902)³ та “Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912)” (Москва, 1913)⁴. Історична цінність цих публікацій полягає не лише у тому, що автор аналізує фінансово-економічні процеси на тлі тогочасних явищ і процесів, а й в тому, що історико-критичний аналіз цих процесів здійснюється з використання унікальних архівних джерел (1898 року П.П. Мігулін отримав доступ до особистого архіву М.Х. Бунге, що зберігався в Київському університеті, а 1900 року – і до архівів Особливої канцелярії з кредитної частини міністерства фінансів, причому з деяких секретних документів він зміг зняти копії⁵). Професор Мігулін опрацьовує значний обсяг фактичного й цифрового матеріалу з питань грошово-кредитного обігу та грошової реформи, помітну увагу приділяє аналізу успішності чи неуспішності окремих заходів, полемізує з дослідниками цих явищ з окремих теоретичних та прикладних питань.

¹ Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 54. К., 2018. С. 88–98; Пасічник Н. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині XVIII століття. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції*, 05–06 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 71–73; Пасічник Н., Ріжняк Р. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина XIX – кінець XX ст.) *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 175–180; Пасічник Н.О. Грошова реформа Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcją naukową Krzysztofa Filipowa)*. Białystok, 2018. № 2. С. 60–70; Пасічник Н.О. С.І. Іловайський про монетну регалію в Російській імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції*, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград Київ Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 90–91; Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції*, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 133–135.

² Мігулін П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. 606 с.; Мігулін П.П. Русский государственный кредит (1887–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского. Харьков, 1900. 602 с.; Мігулін П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. (Эпоха 1893–1906 гг.). Харьков, 1907. 1116 с.

³ Мігулін П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). Харьков, 1902. 336 с.

⁴ Мігулін П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912). М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1913. 234 с.

⁵ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). / под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалая. Харьков : Типография «Печатное дело», 1908. С. 217

Необхідно погодитися з П.П. Гензелем, що дослідження П.П. Мігуліна містить значний за обсягом цікавий матеріал, зібраний знавцем своєї справи, проте науковий аналіз під час характеристики окремих фінансових заходів здійснено без урахування суспільно-економічних умов, до того ж він переобтяжений відступами¹. Значний інтерес до грошової реформи 1839–1843 рр. дослідник пояснює реформою “проводимой в наши дни”² (це перехід до золотого монометалізму – так звана грошова реформа С.Ю. Вітте (1895–1897 рр.), котра відбувалася саме в період написання першого тому авторського дослідження про російський державний кредит, а вже третій том цього дослідження був безпосередньо присвячений періоду перебування на посаді міністра фінансів С.Ю. Вітте та фінансовим подіям того періоду³).

П.П. Мігулін виділяє в своєму дослідженні, присвяченому російському державному кредиту, окрему главу під назвою “Епоха гр. Є.Ф. Канкріна”⁴, де у хронологічному порядку з використанням великого обсягу історико-статистичної інформації розглядає заходи бюджетного регулювання, митної політики, грошово-кредитного регулювання і державний борг Російської імперії за часів Є.Ф. Канкріна. Характеризує Є.Ф. Канкріна як високоосвічену особу, заслуги якої були визнані в Європі (звання почесного члена Паризької академії наук), талановитого адміністратора, діяльність якого була пристосована до тогочасних умов імперського господарювання. Цифровий матеріал, яким оперує П.П. Мігулін, взятий з архівів Особової канцелярії міністерства фінансів (обсяги дефіциту державного бюджету, державні борги та ін.), суттєво відрізняється від більш оптимістичної звітності Є.Ф. Канкріна і ця невідповідність дозволила П.П. Мігуліну написати, що “исключительный порядок и блестящее состояние русских финансов в министерство Канкрин не более как легенда, вовсе не подтверждаемая документальными данными...”⁵. Але при цьому автор вважає несправедливим покладати на Є.Ф. Канкріна відповідальність за несприятливий стан фінансового господарства в умовах постійних державних військових витрат. П.П. Мігулін зазначає, що Є.Ф. Канкрін впорядкував російські фінанси і окремими заходами навіть сприяв розвитку вітчизняної торгівлі, промисловості, а водночас зростанню добробуту населення. Але П.П. Мігулін слушно вважає, що “о нормальном развитии торгово-промышленной деятельности не могло быть и речи при существовании крепостного права, при господстве в нашем государственном строе бюрократических начал, в связи с полным отсутствием гласности, отсутствием надлежащей личной и имущественной судебной охраны, при полном произволе, царившем во всех отраслях центрального и особенно местного управления”⁶. Професор Мігулін окремо не виділяє передумови грошової реформи, але зі значного обсягу інформації, викладеної автором у контексті грошово-кредитного обігу того періоду, можна їх визначити – це розширення внутрішнього й зовнішнього ринків, що призвело до зростання обсягів надходжень золота й срібла за рахунок збільшення обсягів зовнішньої торгівлі й, відповідно, формування позитивного сальдо платіжного балансу; зростання доходів казни; скорочення емісії асигнацій через розвиток зовнішніх і внутрішніх кредитних джерел фінансування державного бюджету.

¹ Гензель П.П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе. Вып. I. Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. С. 80–81.

² Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 137.

³ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. (Эпоха 1893-1906 гг.). Харьков, 1907.

⁴ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 89–163.

⁵ Там само. С. 89.

⁶ Там само. С. 92.

П.П. Мігулін дотримується точки зору, що грошова реформа проводилася всупереч переконанням Є.Ф. Канкріна, який був прихильником паліативних заходів, і наводить архівні записки, які підтверджують, з одного боку, що Канкрін докладав зусиль для стабілізації грошового обігу, а з іншого, що грошова реформа, котра ввійшла в історію під його прізвиськом, здійснювалася “не только вопреки желаниям гр.Канкрина, но и в подробностях далеко не соответствовала его предложениям”¹. Ця ідея П.П. Мігуліна дисонує з підходом В.О. Лебедева, К.В. Трубнікова та інших науковців, які вважали, що грошова реформа стала вінцем кар’єри Є.Ф. Канкріна, його найважливішим фінансовим програмним заходом після упорядкування державного бюджету, створення нагромаджень, очищення фінансової адміністрації від хабарників і казнокрадів, зростання добробуту населення і пожвавлення розвитку промисловості й торгівлі.

Перебуваючи на посаді міністра фінансів, Є.Ф. Канкрін значних зусиль докладав, щоб упорядкувати грошовий обіг та розв’язати проблему “зайвих грошей”, які друкувалися в надлишку протягом 1800–1823 рр. для покриття різноманітних витрат і перекриття дефіциту державного бюджету. З 1834 року в імперії функціонували паралельні грошові знаки: золота, срібна, платинова і мідна монети, тобто в грошовому обігу одночасно перебували паперові і металеві гроші, що провокувало існування лажу срібного рубля стосовно асигнацій. Паралельний обіг був суперечливим явищем фінансової сфери Російської імперії і призводив до того, що на територіях з рівнем економічного розвитку вище середнього в грошовому обігу домінувало срібло, а в губерніях з нижчим рівнем економічного розвитку переважали асигнації, що викликало протиріччя як економічні, так і політичні.

Скорочення кількості асигнацій у грошовому обігу відбувалося поступово. З 1827 р. дозволяються сплати до казни срібною монетою замість асигнацій, а з січня 1831 р. – срібною і платиновою монетами на будь-яку суму за курсом три рублі шістьдесят копійок асигнаціями за кожний срібний рубль². Чеканка монет із платини (з 1828 р.), що за рідкістю й вартістю не поступалася золоту, і введення до грошового обігу золотої монети (з 1833 р.), запропоновані Є.Ф. Канкріном для поповнення державної казни, сприяли виходу Російської імперії з фінансової кризи³. Поступово не лише податі і збори, а й усі платежі здійснювалися в монетах⁴ та асигнаціях, і в структурі надходжень до казни поступово змінюється співвідношення між монетами і асигнаціями на користь монет. Збільшення кількості срібних монет в обігу було зумовлено різноманітними чинниками, серед яких можна виділити такі: особисті запаси населення, котрі залучалися через нестачу готівки в умовах економічного зростання в країні; бажання населення розрахуватися знеціненими грошима через падіння курсу срібних монет порівняно з асигнаціями; надходження срібла з-за кордону через вищий відсоток за депозитами в російських банках і внаслідок позитивного сальдо торговельного балансу. Таким чином, певні вигоди від паралельного грошового обігу мала й держава, оскільки знецінювала проценти за кредитами і суттєво збільшувала державні запаси срібла без значних зусиль.

Логічним продовженням стабілізації грошової системи став Маніфест від 1 червня 1843 р. “Про заміну асигнацій та інших грошових представників кредитними білетами”, згідно якого: а) державні асигнації, що перебувають в обігу в обсязі 595 776 310 руб., поступово замінюються державними кредитними білетами на суму 170 221 800 руб.; б) державні кредитні білети обмінюються на срібло та призначаються для обміну асигнацій та депозитних білетів, видачі

¹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 150.

² Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. № 4241.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6562.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6194.

за внесені в Експедицію вклади у золоту й срібну монети та злитки¹. Для обміну державних кредитних білетів при Експедиції, відкриття якої відбулося 1 вересня 1843 р., створювався постійний фонд золотої і срібної монети. Цей Маніфест законодавчо завершив реформу грошового обігу, котра встановила “устойчивое металлическое обращение и покончила раз и навсегда с ассигнациями, составляющими в течение семидесяти лет одно из глубочайших зол нашей экономической жизни”². Процес реформування продовжувався, заміна різних грошових знаків державними кредитними білетами здійснювалася поетапно: з 1 вересня 1843 р. почався обмін депозитних білетів за банківськими платежами, з 1 листопада 1843 – асигнацій, з 1844 р. – обмін асигнацій для приватних осіб. Обмін асигнацій здійснювався до 1851 р., а депозитних білетів – до 1853 р.

Основними організаційними перевагами проведеної грошової реформи, на думку П.П. Мігуліна, були послідовність, обережність, дешевизна її проведення³ та відсутність незадоволення з боку населення⁴. Цікавою для аналізу ця реформа є й з позицій вивчення взаємодії населення та фінансового управління. У процесі грошової реформи держава розраховувалася з власними боргами за асигнаціями, державне казначейство отримало нове джерело кредитування через випуск державних кредитних білетів⁵, кошти на реформу державне казначейство виділило з власних капіталів, що утворилися через 4% позику 1840 року та розмінний фонд, поповнений самим населенням. Фінансова адміністрація вселила довіру населенню щодо можливостей обміну нових грошових знаків, що дозволило уникнути фінансової паніки й невдоволь і “обмен всей громадной суммы ассигнаций (170 млн. руб. по переложении на серебро) совершился безо всяких препятствий не на звонкую монету, а на новые кредитные денежные знаки”⁶, які є зручнішими за своєю портативністю.

Вдале проведення грошової реформи стало можливим завдяки послідовній економічній політиці Є.Ф. Канкріна, що була спрямована на скорочення дефіциту бюджету, збереження позитивного платіжного балансу, проведення протекціоністських заходів, уникнення не вигідних державних позик на зовнішніх ринках, застосування продуманих грошово-кредитних інструментів збільшення фондів золота і срібла тощо⁷. П.П. Мігулін також відзначає стійкість грошової реформи, яка забезпечувалася значним обсягом металевих грошей через активний платіжний баланс країни. Недоліками реформи дослідник вважає: витіснення зручними кредитними білетами срібних гоміздких грошей; незначний обсяг розмінного фонду ($\frac{1}{6}$ від випуску кредитних білетів); той факт, що кредитні білети були зроблені, як асигнації, (після 1812 року) паперовими грошима, а не банкнотами⁸. Але П.П. Мігулін зазначає, що ці недоліки не потрібно перебільшувати так, як, на його думку, це робить В.Т. Судейкін⁹.

¹ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 118–119.

² Там само. С. 150.

³ Там само. С. 150.

⁴ Мигулин П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912). М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1913. С. 83.

⁵ Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. С. 137.

⁶ Там само. С. 154.

⁷ Там само. С. 150–151.

⁸ Там само. С. 155.

⁹ Судейкин В.Т. Восстановление в России металлического обращения (1839–1843 гг.). Исторический очерк. М., 1891. С. 65–66.

У процесі аналізу грошової реформи П.П. Мігулін використовує поняття “звонкая монета”, “металлическое обращение”; в його працях відсутнє поняття “срібний монометалізм”, яке часто використовується в історико-економічних дослідженнях під час характеристики грошової реформи 1839–1843 рр. Вважаємо це виваженим підходом, оскільки модифікована грошова система передбачала карбування як срібних, так і золотих монет; законодавчо фіксувалося вартісне співвідношення золота й срібла; кредитні білети, що мали і золотий, і срібний вміст, розмінювалися на ці метали, відповідно грошова система мала ознаки біметалізму.

Грошова система Російської імперії базувалася на принципах функціонування металевого обігу до Кримської війни 1853–1856 рр., котра призвела до зростання дефіциту державного бюджету й значної емісії кредитних білетів, не забезпечених сріблом і золотом. З 1858 року державні кредитні білети стали нерозмінними грошима.

Отже, професором Мігуліним було проаналізовано передумови грошової реформи 1839–1843 рр., механізм її проведення з аналізом використаних інструментів, переваги та недоліки, а також економічні результати цієї реформи. Основним її результатом автор обґрунтовано вважає встановлення стійкого обігу металевих грошей. П.П. Мігулін, позитивно оцінюючи систему фінансового управління за часи міністра фінансів Є.Ф. Канкріна, вважає, що грошова реформа була проведена всупереч його переконанням та пропозиціям. Є.Ф. Канкрін з фіскальних міркувань був зацікавлений у наявності паралельного обігу й грошового лагу. Грошова реформа стабілізувала грошовий обіг, призвела до підвищення курсу рубля на світовому ринку та сприяла виходу з кризи банківської системи імперії.

Перспективами подальших досліджень щодо аналізу наукової спадщини П.П. Мігуліна з грошово-кредитної проблематики можуть виступати конверсійні операції 1893–1901 рр., особливості іпотечного кредиту й залізничних позик ХІХ – початку ХХ ст. та ін. малодосліджені аспекти імперського грошового обігу.

Література

1. Балахонова Е.В. Экономические воззрения П.П. Мигулина: автореф. дис...канд. эк. наук: спец. 08.00.01. СПб, 2002. 14 с.
2. Гензель П.П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе. Вып. I. Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. 110 с.
3. Дмитриев А.Л. Петр Петрович Мигулин. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет. М.: Проспект, 2015. С. 334–345.
4. Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография. Ярославль: ЯрГУ, 2013. 640 с.
5. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). Харьков, 1902. 336 с.
6. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Харьков, 1899. 606 с.
7. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1887–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского. Харьков, 1900. 602 с.
8. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. (Эпоха 1893-1906 гг.). Харьков, 1907. 1116 с.
9. Мигулин П.П. Экономический рост русского государства за 300 лет (1613–1912). М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1913. 234 с.
10. Орлик В. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті ХІХ ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. № 13. С. 97–110.

11. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX початку XX ст.* 2011. № 18. С. 59–64.
12. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf
13. Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 187–195.
14. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
15. Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 54. Київ, 2018. С. 88 – 98.
16. Пасічник Н. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині XVIII століття. *Актуальні проблеми нумізматичної науки у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 05–06 листопада 2015 р.* Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 71 – 73.
17. Пасічник Н., Ріжняк Р. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина XIX – кінець XX ст.) *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 175 – 180.
18. Пасічник Н.О. Грошова реформа Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcją naukową Krzysztofa Filipowa)*. Białystok, 2018. № 2. С. 60 – 70.
19. Пасічник Н.О. С.І. Гловайський про монетну регалію в Російській імперії. *Актуальні проблеми нумізматичної науки у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р.* Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 90–91.
20. Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. *Актуальні проблеми нумізматичної науки у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р.* Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 133–135.
21. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття: монографія. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.
22. Судейкин В.Т. Восстановление в России металлического обращения (1839–1843 гг.). Исторический очерк. М., 1891.
23. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). / Под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. Харьков : Типография «Печатное дело», 1908. 311 с.

References

Balakhonova, E.V. (2012). *Ekonomicheskie vozzreniya P.P. Migulina* [Economic views of P.P. Migulin]. Candidate's theses. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Chubinskiy, M.P., Bagaley, D.I. (Ed.) (1908). *Yuridicheskiy fakul'tet Khar'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905)* [The Law Faculty of Kharkiv University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. Khar'kov: Tipografiya «Pечатnoe delo». [in Russian].

Dmitriev, A.L. (2015). *Petr Petrovich Migulin. Ocherki po istorii finansovoy nauki: Sankt-Peterburgskiy universitet* [Petr Petrovich Migulin. Essays on the history of Financial Science: St. Petersburg University]. Moscow: *Prospekt*, 334–345. [in Russian].

Genzel', P.P. (1908). *Bibliografiya finansovoy nauki: tolkovyy ukazatel'k glavneyshim sochineniyam v russkoy i inostrannoy finansovoy literature* [The bibliography of Financial Science: an explanatory index to the main essays in the Russian and foreign financial literature]. Vol. I. Yaroslavl': *Tip. Gubernskogo pravleniya*. [in Russian].

Lushnikova, M.V., Lushnikov, A.M. (2013). *Rossiyskaya shkola finansovogo prava: portrety na fone vremeni: monografiya* [The Russian school of Financial Law: the portraits on the background of time: a monograph]. Yaroslavl': *YarGU*. [in Russian].

Migulin, P.P. (1899). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora* [Russian state credit (1769–1899). The experience a historical critical review]. Vol. I. Khar'kov. [in Russian].

Migulin, P.P. (1900). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1887–1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora* [Russian state credit (1769–1906). The experience of a historical critical review]. Vol. II. *Ministerstvo I.A. Vyshnegradskogo* [The Ministry of I.A. Vyshnegradsky]. Khar'kov. [in Russian].

Migulin, P.P. (1902). *Reforma denezhnogo obrashcheniya v Rossii i promyshlennyy krizis (1893–1902)* [The reform of the monetary circulation in Russia and the industrial crisis (1893–1902)]. Khar'kov. [in Russian].

Migulin, P.P. (1907). *Russkiy gosudarstvennyy kredit (1769–1899). Opyt istoriko-kriticheskogo obzora* [Russian state credit (1769–1899). The experience a historical critical review]. Vol. III. *Epokha 1893–1906 gg.* [Epoch of 1893–1906]. Khar'kov. [in Russian].

Migulin, P.P. (1913). *Ekonomicheskyy rost russkogo gosudarstva za 300 let (1613–1912)* [The economic growth of the Russian state over 300 years (1613–1912)]. Moscow: *Tipografiya T-va I.D. Sytina*. [in Russian].

Orlyk, V. (2006). *Yehor Kankrin i fiskalna polityka Rosiiskoi imperii v Pravoberezhnii Ukraini v druhii chverti XIX st.* [Yegor Kankrin and the fiscal policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine in the second quarter of the nineteenth century]. *Spetsialni istorychni dystsypliny:pytannia teorii ta metodyky* [Special Historical Disciplines: Theory and Methodology]. 13. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. 97–110. [in Ukrainian].

Orlyk, V.M. (2007). *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period: monografiia* [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in pre-reform period: a monograph]. Kirovohrad: *Imeks-LTD*. [in Ukrainian].

Orlyk, V.M. (2008). *Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii u pershii polovyni XIX st.* [The methodological aspects of the study of tax policy issues in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 5. 187–195. [in Ukrainian].

Orlyk, V.M. (2010). *Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vyvchennia problem finansovoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii kintsia XVIII pochatku XX st.* [The Prerevolutionary financial and legal literature as a source for studying the problems of the financial policy of the government of the Russian Empire in the late 18th early 20th century]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of Science and Biografistica]. 2. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf [in Ukrainian].

Orlyk, V.M. (2011). *Do pytannia metodolohii doslidzhen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii* [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.* [The problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries]. 18. 59–64. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N. (2015). *Doslidzhennia I.I. Patlaievskym monetnoi systemy Rosiiskoi imperii v pershii polovyni KhVIII stolittia* [The investigation of I.I. Patlaev of the Monetary System of the Russian Empire in the first half of the 18th century]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei III mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 05–06 lystopada 2015 r. [The current problems of numismatics in the system of special branches of historical science: abstracts of reports of the III international scientific-practical conference, November 5–6, 2015]. Kirovohrad Kyiv Pereiaslav-Khmelnyskyi. 71–73. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N. (2018). *Vplyv naukovo-praktychnoi diialnosti Ye.F. Kankrina na rozvytok finansovo-pravovoi dumky* [The impact of scientific and practical activity of E.F. Kankrin on the development of financial and legal thought]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats* [Ethnic History of the Nations of Europe: Collection of scientific works]. Vol. 54. 88–98.

Pasichnyk, N., Rizhniak, R. (2013). *Evoliutsiia otsinky kolektsiinoi vartosti monet (druha polovyna XIX – kinets XX st.)* [Evolution of value of the collectible coins (second half of the nineteenth and the end of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh statei* [Scientific notes on Ukrainian history: a collection of scientific articles]. Vol. 33. Pereiaslav-Khmelnyskyi, 175–180. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N.O. (2016). *S.I. Ilovaiskyi pro monetnu rehaliu v Rosiiskii imperii* [S.I. Ilovaisky on the coin regalia in the Russian empire]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 22–23 chervnia 2016 r. [Urgent problems of numismatics in the system of special branches of historical science: the abstracts of reports of the IV International scientific and practical conference, June 22–23 2016]. Kirovohrad Kyiv Pereiaslav-Khmelnyskyi. 90–91. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N.O. (2018). *Finansova i finansovo-pravova nauka i osvita v Naddnyprianskii Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittia: monohrafiia* [Financial and Legal Science and education in Dnieper Ukraine in the nineteenth – early twentieth century: a monograph]. Kropyvnytskyi: Vydavnytstvo «Kod». [in Ukrainian].

Pasichnyk, N.O. (2018). *Hroshova reforma Vitte u naukovii spadshchyni predstavnykh universytetskykh tsestriv Naddnyprianskoi Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.)* [The money reform of Witte in the scientific heritage of the representatives of the university centers of the Dnieper Ukraine (the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century)]. *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redakcia naukowa Krzystofa Filipowa)*. Bialistok. 2. 60–70. [in Ukrainian].

Pasichnyk, N.O. (2018). *Paralelnyi obih hroshei yak superechlyve yavyshe finansovoi systemy za chasiv Ye.F. Kankrina* [Parallel circulation of money as a contradictory phenomenon of the financial system during the times of E.F. Kankrin]. *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky: tezy dopovidei V mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 21–22 chervnia 2018 r. [The current problems of numismatics in the system of special branches of historical science: the abstracts of the reports of the V International Scientific and Practical Conference, June 21–22, 2018]. Medzhybizh – Pereiaslav-Khmelnyskyi – Kropyvnytskyi – Kyiv. 133–135. [in Ukrainian].

Sudeykin, V.T. (1891). *Vosstanovlenie v Rossii metallicheskogo obrashcheniya (1839–1843 rr.)*. *Istoricheskiy ocherk* [The restoration of metal circulation in Russia (1839–1843 pp.). Historical essay]. Moscow. [in Russian].